

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ РЕТОРСІЇ ЯК ФОРМИ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВ

INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF THE APPLICATION THE RETORSION AS A FORM OF POLITICAL RESPONSIBILITY OF STATES

Лихвар В.В., аспірант кафедри міжнародного права та галузевих правових дисциплін
Київський університет права Національної академії наук України

У статті робиться спроба визначити засади міжнародно-правового регулювання застосування реторсії як форми політичної відповідальності в міжнародному праві, так як реторсії – це ще один примусовий або примусово-правовий засіб вирішення конфлікту, за допомогою якого держава може висловити своє несхвалення шляхом відплати за неввічливий вчинок іншої держави. Це стосується недружного, але законного акту держави, яка була зневажена. Проаналізовано теоретичні положення щодо міжнародно-правового регулювання застосування реторсії як однієї із форм політичної відповідальності згідно міжнародного права. Узагальнено характерні ознаки реторсії: 1. Реторсії завжди є контрзаходом у відповідь на порушення політичних і моральних норм та правил ввічливості іншої держави. Безумовно, у багатьох випадках буває складно визначити, який саме вчинок іншої держави є недружнім. Сама держава виступає, яку саме дію іншої держави вона вважає недружною. Основна відмінність реторсії від інших видів міжнародно-правових санкцій те, що право на застосування реторсії є невід'ємним правом держави, а саме застосування реторсії не є відповіддю на конкретне порушення міжнародного права; 2. Реторсії встановлюються вольовим рішенням держави і не вимагають погоджень з іншими суб'єктами міжнародного права. Ця ознака походить від принципу суверенної рівності держав – який в свою складається з двох елементів – суверенітету й рівноправності, між якими існує нерозривний зв'язок; 3. Реторсії можуть застосовуватися до громадян або юридичних осіб конкретної держави, але стратегічною метою є саме погіршення становища держави, яка порушила політичні, моральні норми або правила ввічливості; 4. Реторсії відповідно до міжнародного права не є порушенням принципу недискримінації. Що в свою чергу означає – не порушення однакового ставлення до людей, незалежно від їхньої національності, статі, расової належності чи етнічного походження, релігії або вірувань, фізичних вад, віку чи сексуальної орієнтації; 5. Реторсії запроваджуються внаслідок застосування норм національного права, яке в свою чергу впливає на формування і розвиток міжнародних норм та принципів. Ця ознака походить від принципу поваги до національного права, при визнанні примату міжнародного права. Оскільки міжнародне право не забороняє запровадження реторсії, як юридично закріплене правило поведінки, кожна держава має право застосувати національне законодавство для регулювання цього питання. Проаналізовано застосування реторсії в реальних кейсах: 1. Реторсії США проти Панами (1988); 2. Реторсії проти Бірми/М'янми (1997–2005); 3. Реторсії відносно Зімбабве (2002–2008); 4. Реторсії США відносно СРСР після радянського вторгнення в Афганістан (1980).

Ключові слова: реторсії, міжнародно-правова відповідальність, політична відповідальність в міжнародному праві, міжнародне право, міжнародні відносини.

The article attempts to determine the principles of international legal regulation of the use of retorsion as a form of political responsibility in international law, as retorts are another coercive or coercive legal means of resolving a conflict, with the help of which a state can express its disapproval by retaliating for the impolite act of another state. It refers to an unfriendly but legitimate act of a state that has been scorned. Theoretical provisions regarding the international legal regulation of the use of retorsion as one of the forms of political responsibility according to international law are analyzed. Generalized characteristic features of retorsion: 1. Retorsion are always a countermeasure in response to the violation of political and moral norms and rules of courtesy of another state. Of course, in many cases it is difficult to determine which act of another state is unfriendly. The state itself determines which action of another state it considers unfriendly. The main difference between retorsion and other types of international legal sanctions is that the right to use retorsion is an inherent right of the state, and the use of retorsion is not a response to a specific violation of international law; 2. Retorsion are established by the voluntary decision of the state and do not require agreements with other subjects of international law. This sign comes from the principle of sovereign equality of states – which in itself consists of two elements – sovereignty and equality, between which there is an inseparable connection; 3. Retorsion can be applied to citizens or legal entities of a specific state, but the strategic goal is to worsen the situation of the state that has violated political, moral norms or rules of courtesy; 4. Retaliation in accordance with international law is not a violation of the principle of non-discrimination. Which in turn means – not violating the same treatment of people, regardless of their nationality, gender, race or ethnic origin, religion or beliefs, physical disabilities, age or sexual orientation; 5. Retorsion are introduced as a result of the application of the norms of national law, which in turn affects the formation and development of international norms and principles. This feature comes from the principle of respect for national law, while recognizing the primacy of international law. Since international law does not prohibit the introduction of retorsion as a legally established rule of conduct, each state has the right to apply national legislation to regulate this issue. The occurrence of retorsion in real cases is analyzed: 1. Retorsion of the USA against Panama (1988); 2. Retorsion against Burma/Myanmar (1997–2005); 3. Retorsion against Zimbabwe (2002–2008); 4. Retorsion of the USA in relation to the USSR after the Soviet invasion of Afghanistan (1980).

Key words: retorsion, international legal responsibility, political responsibility in international law, international law, international relations.

Під міжнародно-правовою відповідальністю слід розуміти зобов'язання суб'єкта міжнародного права зазнати певних обставин негативного характеру внаслідок заподіяння шкоди іншому суб'єкту міжнародного права як у результаті вчинення міжнародного правопорушення, так і в результаті правомірної діяльності [1, с. 126].

Відповідальність держави-правопорушниці існує в конкретних видах і формах. У міжнародному праві виділяють такі види відповідальності, матеріальна та політична (нематеріальна, або моральна) [1, с. 131].

Види відповідальності як відображення специфіки обмежень, що накладаються на державу-правопорушницю, виражаються у формах, обумовлених цією специфікою. На відміну від видів відповідальності держави, її форми явля-

ють собою конкретні способи, за допомогою яких ця держава виконує обов'язки, які випливають з відповідальності, і тим самим несе відповідні покарання [1, с. 132].

Більшість науковців, таких як Мисак О. І.; Коверзнев М. С.; Коверзнева Г. П.; Скрильник О. О.; Антонович М. М.; Гура Г. М.; Баймуратов М. О.; Пронюк Н. В.; Камінський І. І.; Жукорська Я.; А. В. Войціховський; О. О. Хорватова; В. Е. Теліпко; А. С. Овчаренко до політичної (нематеріальної) міжнародно-правової відповідальності у доктрині міжнародного публічного права відносять наступні форми: Репресалія, Ресторація, Реторсія, Сатисфакція, Санкції.

В цій статті робиться спроба визначити засади міжнародно-правового регулювання застосування реторсії

як однієї з малодослідженій науковим співтовариством форми політичної відповідальності в міжнародному праві. Також робиться спроба аналізу прикладів застосування реторсійних заходів міжнародним товариством відносно держав, порушників прав людини у міжнародному праві.

За відсутності вирішення спору мирними засобами відповідно до пункту 4 статті 2 Статуту ООН [2, с. 8–9], який забороняє застосування сили державами, стаття 51 Статуту Організації Об'єднаних Націй говорить [2, с. 33], що держави зберігають за собою право застосовувати силу, коли є *periculum in mora* [3], тобто коли вони вважають, що саме їхнє життя та життєво важливі інтереси знаходяться під загрозою за межами можливості відшкодування, якщо не вжити негайних заходів, коли є необхідність у діях, які є «миттєвими, приголомшливими та не залишають вибору засобів і жодного моменту для обговорення», як це було сформульовано Вебстером у справі Керолайн [4]. У світлі наведеного вище обґрунтування держави цілком можуть вдатися до сили.

Реторсія – це ще один примусовий або примусово-правовий засіб вирішення конфлікту, за допомогою якого держава може висловити своє несхвалення шляхом відплати за невічливий вчинок іншої держави. Це стосується недружнього, але законного акту держави, яка була зневажена.

Реторсії – це заходи впливу однієї держави на іншу, що мають на меті спонукати останню припинити недружелюбні, несправедливі чи дискримінаційні дії. Точніше, реторсія є контрзаходом у разі порушення політичних і моральних норм та правил ввічливості. Вона спрямована на обмеження прав, не охоронюваних міжнародним правом: обмеження імпорту, підвищення мита, вилучення внесків із банків держави, відкликання свого посла, відповідне обмеження прав громадян держав, на території яких громадяни держави, що застосовує заходи, обмежуються у правах [1, с. 134].

Реторсія – як рідкісні заходи помсти, вжиті державою, громадяни якої зазнали неналежного поводження з боку іноземної держави через подібне поводження з підданими цієї влади.

Реторсія може бути визначена як погане поводження однієї країни з громадянами або підданими іншої країни у відповідь за подібне погане поводження. Хоча стаття 2(3) Статуту ООН передбачає, що: «Усі члени вирішують свої міжнародні суперечки мирними засобами таким чином, щоб міжнародний мир, безпека та справедливість не були під загрозою» [2, с. 7–8]; держава, яка була зневажена, може вирішити вжити законні дії, які знаходяться в межах її повноважень, щоб виразити свій протест або невдоволення проти іншої держави. Така держава може здійснювати різні дії для досягнення цього курсу. Такі дії включають припинення або розрив дипломатичних відносин з державою, яка таким чином образила зневажену державу, відкликання комерційної концесії, яка могла бути надана державі, з метою показати несхвалення такої недружньої поведінки.

Таким чином, можна виділити такі характерні ознаки реторсії:

1. Реторсії завжди є контрзаходом у відповідь на порушення політичних і моральних норм та правил ввічливості іншої держави. Безумовно, у багатьох випадках буває складно визначити, який саме вчинок іншої держави є недружнім. Сама держава встановлює, яку саме дію іншої держави вона вважає недружньою. Основна відмінність реторсії від інших видів міжнародно-правових санкцій те, що право на застосування реторсії є невід'ємним правом держави, а саме застосування реторсії не є відповіддю на конкретне порушення міжнародного права.

2. Реторсії встановлюються вольовим рішенням держави і не вимагають погоджень з іншими суб'єктами міжнародного права. Ця ознака походить від принципу суве-

ренної рівності держав – який в свою складається з двох елементів – суверенітету й рівноправності, між якими існує нерозривний зв'язок.

3. Реторсії можуть застосовуватися до громадян або юридичних осіб конкретної держави, але стратегічною метою є саме погіршення становища держави, яка порушила політичні, моральні норми або правила ввічливості.

4. Реторсії відповідно до міжнародного права не є порушенням принципу недискримінації. Що в свою чергу означає – не порушення однакового ставлення до людей, незалежно від їхньої національності, статі, расової належності чи етнічного походження, релігії або вірувань, фізичних вад, віку чи сексуальної орієнтації.

5. Реторсії запроваджуються внаслідок застосування норм національного права, яке в свою чергу впливає на формування і розвиток міжнародних норм та принципів. Ця ознака походить від принципу поваги до національного права, при визнанні примаду міжнародного права. Оскільки міжнародне право не забороняє запровадження реторсій, як юридично закріплене правило поведінки, кожна держава має право застосувати національне законодавство для регулювання цього питання.

В міжнародній юридичній практиці спостерігається системне застосування суб'єктами міжнародного права реторсійних заходів відносно держав порушників прав людини – про це свідчить дедалі більша турбота про порушення прав людини в інших країнах, що відображено у включенні до договорів «положення про права людини», умови іноземної допомоги та допомоги по удосконаленню прав людини та класифікація держав відповідно до порушення прав людини або підтримка ними терористичної діяльності.

Ці випадки надають додаткову правову основу для аргументу, що не тільки потерпілі мають право подавати претензію та позиватися на відповідальність за порушення держави, яка порушила корінні інтереси міжнародного співтовариства або інші колективні інтереси, навіть якщо немає прямої шкоди. Більше того, реторсійні заходи часто вживаються на додаток до контрзаходів, розкриваючи намір держав вичерпати всі можливі, законні засоби примусу з метою спонукання сторони, яка порушила зобов'язання, виконати свої зобов'язання згідно з міжнародним правом.

В статті наводяться приклади застосування реторсії як форми міжнародно-правової відповідальності за порушення прав людини:

1. Реторсії США проти Панами (1988):

Захист основних прав людини був основоположним каменем у створенні Сполучених Штатів понад 200 років тому. Відтоді основною метою зовнішньої політики США є сприяння повазі до прав людини, як це втілено в Загальній декларації прав людини [5].

Після військового перевороту в Панамі в 1988 році Сполучені Штати під керівництвом адміністрації Президента Рейгана відповіли на кризу прав людини в країні, та скасування демократичного правління, припинивши військову та економічну допомогу Панамі. Оскільки не існувало прямого договірного зобов'язання, яке б покладало на Сполучені Штати обов'язок продовжувати таку допомогу, це рішення являло собою акт реторсії [6]. Однак у квітні 1988 року Сполучені Штати розширили свої дії проти Панами, заявивши, що Ситуація в Панамі склала надзвичайну загрозу національній безпеці Сполучених Штатів. Це було досягнуто шляхом заморожування всіх активів, що належать Панамі в Сполучених Штатах, а також через призупинення виплати суми в 7 мільйонів доларів Комісії Панамського каналу у рамках Договору про Панамський канал між Сполученими Штатами та Панамою [7]. Позиція адміністрації Рейгана про те, що Дельвалле все ще є законним президентом Панами, дозволила скинутому

лідери разом із діячами панамської опозиції в Сполучених Штатах, їхніми юридичними та політичними радниками та Державним департаментом отримати рішення суду про замороження понад 35 мільйонів доларів США. Панамські активи в чотирьох американських банках [8]. Ці заходи були порушенням конкретних зобов'язань, перший щодо заборони втручання у власність іноземної держави, а інший щодо невиконання Сполученими Штатами зобов'язань за договором про Панамський канал [7]. Наразі точно встановлено, що серйозних порушень основних прав людини не було, більшість підпадають під виключну національну юрисдикцію держав. Держави часто чинили економічний тиск, порушуючи міжнародне право, на непокірні держави з метою захисту суспільних і колективних інтересів. Тим не менш, залишаються питання щодо права третіх держав реагувати з метою відновлення або стимулювання демократичного правління в іншій державі. Це питання залишається дуже суперечливим у світлі принципу звичаєвого права та права Статуту ООН, згідно з яким держави мають право обирати серед іншого свою власну політичну систему, а також кількості держав, які дотримуються авторитарного правління, наприклад багатьох африканських і арабських країн [9]. З цієї причини до односторонніх реторсійних заходів, вжитих з метою повалення іноземних урядів або для нав'язування певної політичної системи, слід ставитися з обережністю. Це тому, що державам не можна давати можливість зловживати законами про реторсії, використовуючи їх як механізм нав'язування своїх цінностей решті світу. Тоді реторсії повинні застосовуватися лише після виконання найсуворіших умов, а саме, якщо мало місце порушення справді *erga omnes* правових інтересів, належних групі держав або міжнародному співтовариству в цілому, що є предметом суперечок щодо права на демократичне врядування. У тій мірі, в якій дії, вжиті Сполученими Штатами, були відповідно на серйозні порушення прав людини, це можна кваліфікувати як реторсії, вжиті в ім'я колективних інтересів. У будь-якому випадку цей інцидент є додатковим доказом державної практики та *opinio juris* того, що треті держави можуть реагувати на серйозні порушення фундаментальних інтересів спільноти шляхом застосування примусових, але мирних заходів.

2. Реторсії проти Бірми/М'янми (1997–2005):

У світлі серйозної кризи з правами людини в Бірмі/М'янмі внаслідок давно встановленого військового правління в країні та утисків політичних дисидентів, а також результатів роботи парламенту, міжнародна спільнота відповіла низкою заходів проти режиму. Впровадження Європейським Союзом рішення *Common Position 6/635/CFSP* from 28 October 1996 [10] в якому запроваджувались багато обмежень, таких як заборона на поїздки та призупинення загальної системи преференцій, були актами реторсії. Рішення Європейського Союзу, а саме *Council Regulation (EC) No 1081/2000* from 22 May 2000 про продовження заморожування бірманських активів у 2000 році [11], рішення підтримане ще 21 державою, порушувала міжнародне право. Як зазначалося в попередніх справах, заморожування активів є діянням, яке порушує міжнародне право, і тому дії, застосовані в цьому випадку, є прикладом контрзаходів третьої держави а не реторсіями.

3. Реторсії відносно Зімбабве (2002–2008):

Згідно висвітленої інформації в звіті *Amnesty International* від 04.12.2017 під назвою "Zimbabwe: Robert Mugabe's legacy". Де зазначалося, що відставка Роберта Мугабе з посади президента Зімбабве опускає завісу над його політичною кар'єрою, перші успіхи якої зрештою були знищені низкою порушень прав людини. Протягом 37 років при владі він очолював жорстокі репресії проти політичних опонентів, створив культуру безкарності для себе та своїх найближчих, а його уряд впровадив низку політик, які мали катастрофічні наслідки для його народу [12].

У результаті багато країн на регіональному та світовому рівні вирішили вжити низку заходів проти Зімбабве у відповідь на ці серйозні порушення прав людини. Зокрема, на рівні ЄС у 2002 році було вирішено запровадити ембарго на постачання зброї та заборону на подорожі, заходи як частина *Council Common Position 2002/145/CFSP* from 18 February 2002 [13], які за відсутності конкретних договірних зобов'язань є лише актами реторсії. Крім того, ЄС вирішила призупинити фінансову допомогу та допомогу на розвиток, надану відповідно до Угоди Котону 2000/483/EC from 23 June 2000 [14], яка замінила Ломейські конвенції. Угода Котону чітко посилається на можливість держав-членів вдаватися до відповідних заходів у разі порушення прав людини, демократичних принципів і верховенства права. Відповідно, ці обмеження були виправдані в рамках Конвенції і, отже, вони не були реторсіями. На додаток до цих заходів було вирішено заморозити фінансові активи Зімбабве, що порушує міжнародне право. За цим послідували більшість держав Центральної та Східної Європи, пов'язаних із Кіпром, ЄС, Ліхтенштейном і Мальтою. Цей захід порушив права Зімбабве відповідно до загального міжнародного права, а не відповідно до Групової угоди країн Африки, Карибського басейну та Тихого океану. Отже, це може бути виправдано як реторсії третьої держави [15]. На рівні Співдружності було вирішено, що Зімбабве має бути виключено зі Співдружності, міра, яка, прирівнюється до призупинення прав членства, таких як голосування, як це вже спостерігалось у випадку з Нігерією. Сполучені Штати наслідували їхньому прикладу, також заморозивши Зімбабвійські активи у 2003 році, розпорядним документом *Executive Order 13288 of March 6, 2003* [16] і тому ж прикладу наслідувала Велика Британія. Пізніше ці заходи були продовжені державами-членами ЄС, які відображалися в документі *Common Position 2006/51/CFSP* from 30 January 2006 [17] і Сполученими Штатами на тлі подальшого погіршення ситуації в Зімбабве.

4. Реторсії США відносно СРСР після радянського вторгнення в Афганістан (1980):

Вторгнення Радянського Союзу в Афганістан у грудні 1979 року викликало негайну реакцію уряду США, який вирішив вжити низку примусових заходів. Ці заходи були вжиті до ухвалення резолюції Генеральної Асамблеї А/RES/ES-6/2 from 14 January 1980 [18], згідно з якою Радянський Союз закликали вивести свої війська з Афганістану. Заходи, оголошені урядом США, були виправдані міркуваннями національної безпеки та зовнішньополітичних інтересів, які постраждали від радянського вторгнення, які структуровані в історичному документі «*The Soviet Invasion of Afghanistan and the U.S. Response, 1978–1980*» [19]. Слід підкреслити, однак, що не всі заходи, до яких вдався уряд США, суперечили міжнародному праву – вони кваліфікуються як акти реторсії, а не заходи солідарності. Сполучені Штати оголосили про низку заходів, вони включали бойкот московської Олімпіади та ембарго на весь експорт, призначений для Олімпіади, за винятком медичних товарів, які були реторсіями і які описуються в документі «*The Olympic Boycott, 1980*» [20]. Крім того, Сполучені Штати санкціонували призупинення експорту високотехнологічної та чутливої продукції, заборону та подальші обмеження на фосфати для добрив та обмеження на імпорту радянського аміаку [21].

Висновки. Отже, на основі вище викладеного матеріалу можна зробити висновок про те, що реторсія – це ще один примусовий або примусово-правовий засіб вирішення конфлікту, за допомогою якого держава може висловити своє несхвалення шляхом відплати за невивічливий вчинок іншої держави. Це стосується недружнього, але законного акту держави, яка була зневажена. В зв'язку з збільшенням уваги до порушень прав людини в інших країнах, що відображено у включенні до дого-

ворів «положення про права людини», умови іноземної допомоги та допомоги по удосконаленню прав людини та класифікація держав відповідно до порушення прав людини або підтримка ними терористичної діяльності – надають додаткову правову основу для аргументу, що не

тільки потерпілі мають право подавати претензію та позиватися на відповідальність за порушення держави, яка порушила корінні інтереси міжнародного співтовариства або інші колективні інтереси, навіть якщо немає прямої шкоди.

ЛІТЕРАТУРА

1. А. В. Войціховський. Міжнародне Право. Підручник. Харків 2020. 544 с.
2. Організація Об'єднаних Націй Статут Організація Об'єднаних Націй. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf (дата звернення: 01.05.2024).
3. Довідковий центр ВікіЦитат. URL: https://uk.wikiquote.org/wiki/%D0%9B%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96_%D0%B2%D0%B8%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%B8#P (дата звернення: 01.05.2024).
4. Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Caroline_test (дата звернення: 01.05.2024).
5. Official page U.S. Department of State. URL: <https://www.state.gov/policy-issues/human-rights-and-democracy/> (дата звернення: 01.05.2024).
6. M. Nash, 'Contemporary Practice of the United States Relating to International Law', Vol. 82, No. 1, Jan., 1988. URL: <https://www.jstor.org/stable/2203068> (дата звернення: 01.05.2024).
7. Panama Canal Treaty, 1280 UNTS 3 (1982). URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201280/v1280.pdf> (дата звернення: 01.05.2024).
8. The U.S. Military Intervention in Panama. Origins, Planning, and Crisis Management June 1987–December 1989. By Lawrence A. Yates. Center of Military History United States Army Washington, D.C., 2008. URL: https://history.army.mil/html/books/just_cause/CMH_55-1-1_Just_%20Cause_opt.pdf (дата звернення: 01.05.2024).
9. T.M. Franck, 'The Emerging Right to Democratic Governance', 86 AJIL (1992) 46. URL: http://fs2.american.edu/dfagel/www/Philosophers/TOPICS/Values_Universal%20Or%20Local/The%20Emerging%20Right%20to%20Democratic%20Governance_Franck.pdf (дата звернення: 01.05.2024).
10. Common Position on Burma/Myanmar 96/635/CFSP (28 October 1996). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31996E0635> (дата звернення: 01.05.2024).
11. Council Regulation (EC) No 1081/2000 of 22 May 2000 prohibiting the sale, supply and export to Burma/Myanmar of equipment which might be used for internal repression or terrorism, and freezing the funds of certain persons related to important governmental functions in that country. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A32000R1081> (дата звернення: 01.05.2024).
12. UNHCR Web Archive. Amnesty International, Zimbabwe: Robert Mugabe's legacy, 4 December 2017. URL: <https://web.archive.org/web/20171204000000/http://www.refworld.org/docid/5a2654614.html> (дата звернення: 01.05.2024).
13. Official Journal of the European Communities. Council Common Position of 18 February 2002 concerning restrictive measures against Zimbabwe. URL: https://www.sipri.org/sites/default/files/2016-03/council_common_position_145_180202.pdf (дата звернення: 01.05.2024).
14. Partnership Agreement between the ACP and the European Community of 23 June 2000 (Cotonou Agreement). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A22000A1215%2801%29> (дата звернення: 01.05.2024).
15. African, Caribbean and Pacific Group Agreement (ACP Agreement). URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/glossary/african-caribbean-and-pacific-acp-group-of-states.html> (дата звернення: 01.05.2024).
16. 'Blocking Property of Persons Undermining Democratic Processes or Institutions in Zimbabwe', Executive Order 13288, 6 March 2003 Federal Register. URL: <https://www.federalregister.gov/documents/2003/03/10/03-5848/blocking-property-of-persons-undermining-democratic-processes-or-institutions-in-zimbabwe> (дата звернення: 01.05.2024).
17. Council Common Position 2006/51/CFSP of 30 January 2006 renewing restrictive measures against Zimbabwe, OJ (2006), L 26/28 (31 January 2006). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:L:2006:026:FULL> (дата звернення: 01.05.2024).
18. General Resolution UN A/RES/ES-6/2 from 14.01.1980 p. URL: <https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/Afgh%20ARESES6%202.pdf> (дата звернення: 01.05.2024).
19. Economic Sanctions – Invasion of Afghanistan (1979). URL: <https://history.state.gov/milestones/1977-1980/soviet-invasion-afghanistan> (дата звернення: 01.05.2024).
20. The Olympic Boycott, 1980. URL: <https://2001-2009.state.gov/r/pa/ho/time/qfp/104481.htm> (дата звернення: 01.05.2024).
21. "Lessons of the Grain Embargo". Robert L. Paarlberg. Foreign Affairs 1980 pp. 144–62. URL: https://la.utexas.edu/users/hcleaver/357L/357Lsum_s4_Paarlberg_FA80.html (дата звернення: 01.05.2024).